

Empirikus valóság és művészi forma

JAN ČEP

(1902-1974) cseh író. 1948-ban Párizsba emigrált, 1951-55 között a Szabad Európa Rádió munkatársa. 1954-ben feleségül vette az akkor már halott Ch. Du Bos lányát. Ez az elbeszélése a *Dvojí domov* (Vyšehrad, 1911, Praha) című kötetből való.

Gondolkodjunk el még egyszer, hogyan is keletkezik az alaktalan és áttekinthetetlen élettapasztalatból, az ún. empirikus valóságból a művészi forma, a költemény vagy a megkomponált történet.

Az élet és a művészet, az empirikus és a művészi valóság is ugyanazzal az alapvető anyaggal rendelkezik, úgyszólván egyazon oldatból kristályosodik ki. Az élet valósága, egyedi életünk anyaga azonban legtöbbször áttekinthetetlen, szétmorzsolódott, alaktalan. A legtöbb ember egyik napról a másikra, sőt óráról órára él, félig öntudatlanul, vaktában és véletlenszerűen. Felebarátaink, de a magunk tulajdon élete is ritkán jelenik meg előttünk kerek történetként, mint valami balladában vagy tagolt regénykompozícióban, ahol a különféle emberi sorsok kis erei célszerűen és tudatosan futnak tetőpontjuk, majd végkifejletük felé. Az emberek többsége — akár anyagi tényezők nyomására, akár valamilyen lelki lustaságból vagy vakságból — idegen a saját életében, nem ismeri önmagát, csak a felszínen él, valamilyen ideiglenes, külső napi rutin szerint, mely máról holnapra taszigálja őt tovább-tovább. Ha az ember — s nem feltétlenül csak a műveletlen vagy nyomor sújtotta ember — halála előtt kényszerülne mesélni az ún. élettörténetét, valószínűleg egész múltja valami szörnyen áttekinthetetlennek, megragadhatatlannak tűnne, akár a szitán átfolyó víz. Sok dolog, mely valamikor igen közéről, kényszerítő erővel hatott rá, melyen szívvel-lélekkel csüggött, talán már teljesen ki is esett az emlékezetéből, életének egyes cselekedetei és percei úgyszólván összefüggés nélkülieknek tűnnek, és ahol korábban kívánságok, becsvágy, mohóság, szeretet és gyűlölet erdeje burjánzott, ott most érthetetlen lehangoló üresség tátong.

Ez a kuszaság és töredékesség különben földi sorsunk alapvető jellemzője. Ha nem áztatjuk magunkat, akkor némi tapasztalat után be kell vallanunk, hogy életünknek csak részben vagyunk urai. Életünk nem tőlünk ered, s nem is vagyunk egészen sorsunk, jellemünk kovácsai sem. Nem mindig azt tesszük, amit szeretnénk, sőt gyakran arra sincs erőnk, hogy valamit határozottan akarjunk. Még a viszonylag boldogabb, sikerültebb élet is bizonyos töredékesség és befejezetlenség érzését hagyja maga után, valamit, ami az olthatatlan szomjúságra vagy a beteljesületlen vágyra hasonlít.

Ennek az érzésnek a gyökerei metafizikaiak. Ha végigkövetjük az emberi lélek megnyilvánulásait a legkorábbi kultúráktól a leg-

későbbiekig, azt találjuk, hogy az emberiség mindig tudatában volt annak, hogy titokkal van körülveve, hogy annak talajából nő ki, mint egy növény. Nemcsak magát a dolgok és a világ létezését, de a látszólag legegyszerűbb emberi életet sem oldhatjuk meg maradéktalanul, mint valami matematikai egyenletet. Mindig marad valami sötét zug, melyből néha váratlanul tör elő egy fény sugar. Az élet mélyén van egy adag irracionalitás, melyet eddig még a legmagabiztosabb, csak önmagára építő mérnöki agynak sem sikerült cáfolni vagy megvilágítani.

A titok tudata, azé a titoké, melybe az emberi sors bele van ágyazva, és amely túlnő rajtunk, a metafizikai nyugtalanság, a csillapíthatatlan vágy, mely minden földi kalandból üresen vagy csak félig kielégítetten kerül ki — ezek kétségtelenül a művészet legfőbb forrásai. A művészettel való önkifejezés olyan ősi, mint az emberiség maga. Ez a tevékenység, mely látszólag haszontalan, sőt értelmetlen, kezdetől fogva kettős jelleggel bír: egyrészt az életöröm és életgazdagság elementáris érzéséből nő ki, abból a vágyból, hogy a dolgok mását megteremtsük, hogy tiszta, önzetlen létükben gyönyörködjünk, egyrészt hogy tartóssá tegyük azt, ami jellegében mulandó és változó, hogy az empirikus élet szét-szóródott elemeinek egységes perspektívát adjunk, hogy értelmet találjunk olyan dolgokban, melyek az első pillantásra értelmetlenek vagy homályosak, hogy valami tervet és rendet találjunk abban, ami első pillantásra sötétnek és kaotikusnak tűnik. Konkrétan szólva, hogy az emberi élet szilánkjeiből, melyeknek látszólag nincs történelme, sem értelme, egységes tagolt történetet formáljunk.

Ez a tevékenység, mely gyakran zátonyra fut, de a legkülönbözőbb szellemi és anyagi konstellációk között állandóan megújul, természetesen tele van veszélyekkel és tévedéssel. A művészet problémája jelentős részben a megismerés problémája, és összefügg az emberi szellem különböző filozófiai és vallási tendenciáival. Mint minden emberi megismerés, a költői megismerés is csak részleges, nem foghatja át a valóságot teljes mélységében és minden oldaláról. A valóság titokzatos és kimeríthetetlen. Ezért ingerli a művészt újra meg újra, hogy megpróbálja kifejezni, hogy kiragadjon belőle egy részt, melyen nem fog az idő. Egyetlen műalkotás, még a legnagyobb géniuszoké sem képes kifejezni az egész valóságot egyszer s mindenkorra. Minden művész, sőt ugyanaz a művész is új művében, valahogy újra kezd mindent, mintha még megvolna a lehetőség, hogy mindent elmondhasson.

Itt a művészi alkotásnak egy végtelenül érdekes tulajdonságára bukkanunk rá. Minden műalkotás jellegénél fogva a tények kiválasztása, sűrítése és elrendezése egy átgondolt és megtervezett cél szerint. Még a leghosszabb monstrum-regény sem lehet olyan hosszú, mint — az akár igen rövid — emberi élet; nem tudja megörökíteni hősei mindennapi életének összes tényét, összes ér-

zésüket, gondolatukat és gondolatlötoredüküket. A tények kiválasztása és azok hierarchikus összekapcsolása — miért hangsúlyoz egyeseket és miért hanyagol el másokat — minden egyes mővész saját titka, individualitásának, alkotói habitusának összetéveszthetetlen jegye. A világot mindnyájan egy kicsit más-más színben, más-más melódia kíséretében látjuk. Vegyük csak akármelyik klasszikus regényt vagy elbeszélést, Goncsarovét vagy Turgenyevét, Balzacét vagy Hardyét, s figyeljük meg, mennyire különböző anyagból gyúrnák e mővészek figuráikat és cselekményüket, bár lényegében mindig ugyanannak az életnek alapvető dolgairól van szó; és hogyan mondják el figuráikról a különböző szituációkban csak azt és éppen azt, aminek ahhoz a szituációhoz van köze, és ami a dolgokat egy kicsit előbbre viszi, habár azt mondhatnánk, hogy a valódi életben az ember ilyen helyzetekben még sok mást is érezne vagy gondolna, amiről az író nem beszél. Mindamellet az olvasónak a teljesség és a valóság-hűség érzetét kell nyernie abból, amit az író előad neki; az írói történet kiválasztott, stilizált, célszerűen elrendezett világának valóban élőknek, egészen és meggyőzőnek kell lennie. Hogyan éri el ezt a hatást, az éppen a szerző mővészetének titka. Nem kétséges, hogy nem éri el minden szerző egyformán, sőt ugyanaz a szerző sem mindig egyforma sikerrel. Érdekes, hogy egy rövid novella, például Csehové vagy Mansfieldé, néha igazabb, meggyőzőbb és teljesebb világot tud sugallni nekünk, mint egy terjedelmes regény, melyet a lehető legegzyaktabb pszichológiai módszerrel dolgoztak ki, és hatalmas mennyiségű belső és külső tényt ír le.

Érdekes, hogy a mővészi alkotás igazságának és meggyőző erejének nincs köze az elbeszélrt történet ún. realista valószínűségéhez. Az igazi mővész és költő, például egy Stevenson kezében a normális megítélés szerint egészen fantasztikus történet is, amilyen a valóságban, ahogy mondani szoktuk, senkivel nem eshet meg, átütő meggyőző erőt nyer; és fordítva, ha egy valóban megtörtént esetet nem igazi mővész mond el, valószínűtlennek, sőt hazugnak tűnik, mégha maga a szerző százszor bizonygatja is, hogy mindezt a saját bőrén tapasztalta meg.

A mővészi alkotás jegye valami szuggesztív fertőzésre való képesség, melyet hol inkább emocionális, érzelmi eszközökkel, hol inkább intellektuálisakkal, leggyakrabban azonban együttesen mindkét módon ér el. Az olvasót meg kell nyernie, át kell hatnia annak a sajátos légkörnek, melyet a mővészi alkotás magából áraszt, anélkül, hogy esetleg tudná, mi a varázs titka, melynek átadja magát. Nem kétséges, hogy ebben nagy része van a szubjektivitásnak, az olvasó egész szellemi színvonalának, élethelyzetének, stb. Ismeretes, hogy sok kevésbé gyakorlott olvasó milyen könnyen hagyja magát elbódítani, gyakran egészen primitív, sőt tisztességtelen eszközöktől. Másképpen hogy arathatna olyan ha-

talmas sikert az ún. giccsirodalom, mely szégyentelenül váltogatja az olcsó cselekménységmákat és operett-kosztümös figurákat?

Említettem, hogy az irodalmi alkotás a megismerésnek egy fajtáját képviseli. Ez a megismerés abban különbözik a tudományos és a filozófiai megismeréstől, hogy az egész ember, testestől-lelkestől, egész értelmi, morális, érzelmi és érzéki valójával vesz benne részt. Innen van hatalmas szuggesztív ereje, és természetesen hatalmas felelőssége is. Mint minden emberi megismerés, ez is csak részleges, sok szubjektív tartalommal. Az igazság követelménye, melyet vele szemben támasztunk, nem teljesen azonos a tárgyi objektivitásnak azzal a fogalmával, melyet a tudománytól vagy a filozófiától követelünk.

Egyébként ezt a kérdést az utóbbi időkben még bonyolultabbá teszi az az általános noetikai szkepszis és relativizmus, mely korunknak oly tragikus jellemzője. Attól kezdve, hogy legelőször megjelent a kétely a rajtunk kívül eső világ objektív létét illetően, mióta hangot kapott a bizonytalanság, hogy egyáltalán megismerhetünk-e megbízhatóan bármit is, és hogy a rajtunk kívül eső világ nem a mi képzetünk vagy illúzió-e csupán, az ember helyzete a világban veszélyesen labilissá vált. Ehhez még hozzájárulnak a tudatról és tudatalattiról szóló modern pszichológiai elméletek, melyek földarabolták az emberi személyiség egységét, és megpróbálták az embert mint két vagy több én körülhatárolatlan konglomerátumát elképzelni, melynek sem egységes és tudatos akarata, sem egységes életelve nincs, ami az ember megismerésének és morális felelősségének a hordozója volna.

Ennek a felfogásnak, melyet gyakran helytelenül magyaráznak és népszerűsítene, nemcsak az erkölcsi értékek világával kapcsolatban lettek komoly következményei, hanem a modern művészet helyzetét is befolyásolta, melynek jellege jelentősen megváltozott. Az ember régi jól átfogott és áttekinthetően tagolt kozmosza valamiféle káoszba futott, az emberi értékek hierarchiája megingott. Az emberi személyiség e tekintetben érzések és érzetek forgácsaira esett szét, melyet már nem szervez sem tudatos ész, sem tudatos akarat. Valamiféle, végtelen sokaságú alakot mutató tükörlabirintussá vált, melyek közül egyikről sem állíthatjuk, hogy a valódi énünket képviseli.

A próza, a regény és a novella elbeszélő formájában, de természetesen a drámában is, ez azzal a következménnyel járt, hogy nehezzé vagy egyenesen lehetetlenné vált egy történetet úgy megkonstruálni és kiteljesíteni, ahogyan azt a költők az irodalom klasszikus korszakaiban tudták. Ha az emberek között nincs jelen, mondhatnám, az emberi kozmosz égtájairól, az élet értelméről és céljáról való általános tudat, ha a szellemi és erkölcsi világban nem ismernek el általánosan érvényes és kötelező tényeket, melyeknek alárendelik magukat, amelyek köré odaszerveződik az emberi élet összes többi tényezője, akkor a művész számára ne-

hézze vagy egyenesen lehetlenné válik, hogy tipikus, jól átfogott történeteket alkosson, a földi emberi sors tipikus példázatait, ahogyan azt nagy korszakok költő-alkotói, Dante, Shakespeare, Calderón vagy prózában Madame de La Fayette, és később Balzac, Barbey d'Aureville vagy Thomas Hardy tudták. Ehelyett a villanásnyi érzések fodrozódásával van dolgunk, mint a Goncourt testvéreknél, áthatolhatatlan és a végtelenségbe szétterülő pszichológiai asszociációk erdejével, mint Marcel Proustnál vagy az ír James Joyce-nál, akiknek hatása kiterjedt a modern próza legnagyobb részére.

Nem szándékom, hogy a modern irodalom ezen állapotát és módszereit teljes egészében negatívan ítélem meg. Bizonyos, hogy a mai világ állapotának felelnek meg, melynek kifejezéséhez és művészi megkomponálásához már nem voltak elegendők a régi szintézis módszerei. A modern pszichológia és a modern művészet az emberben egész területeket tárt fel, melyek korábban elkerülték a figyelmet, vagy nem látszóttak fontosaknak.

Ha úgy hisszük, hogy a világot biztos, nagy és változatlan alapelvek irányítják, azt is tudjuk, hogy a földi emberi sors fontos tényezője az idő, amely megváltoztatja a dolgok külső alakját, és fokozatosan az abszolútumhoz viszonyított más-más szögbe állít minket, úgy, ahogyan az égen változtatja helyzetét a csillagok konstellációja.

Szükséges különbséget tenni aközött, ami jellegével sorszerűen arra van rendelve, hogy alávesse magát a változásoknak, hogy — amint mondjuk — fejlődjék, és bizonyos abszolút realitások között, melyek mulandó és determinált életünk tényeit polarizálják, úgy, ahogyan a mágneses térben a vasreszelék polarizálódik. Úgy, ahogyan földünk forog napja körül, és vele együtt rohan valami rosszul ismert pályán rosszul ismert célja felé, ugyanúgy a mi relatív emberi létünk és társadalmunk is állandó mozgásban van, és fájdalmas görcsök között születik új meg új formákba. E törvény alól nem mentesülhet a művészet sem. Végzetes hibát követnénk azonban el, ha az állandó változás és mulandó relativitás törvényét az egyetlen és legfőbb törvénné emelnénk. Ez végleges károszt, társadalmunk és művészetünk halálát jelentené. Mondottuk, hogy a művészet állandó és mélyen ható tendenciája, hogy a mindennapi relativitásból, áttekinthetetlenségéből és véletlenből a földi és mulandó emberi sors tipikus példázatát alkossa meg, és hogy ennek a tevékenységnek mély metafizikai gyökerei vannak, az öröklét és az abszolútum iránti sóvárgással függ össze. Tapasztalásunk, megismerésünk állandóan mélyül és szélesedik minden irányban. Az élet valósága titkos, és kimeríthetetlen. Ha idővel a régiek szintetikus formulái elégteleneknek bizonyulnak, az nem azért van, mert alapjukban hamisak vagy valótlanok lettek volna; inkább arról van szó, hogy szükségét érezzük, hogy újra kifejezzük őket, hogy megtestesítsük bennük saját korunk jellegzetes

elemeit, hogy a saját tapasztalataink anyagából építsük fel őket, hogy újra és magasabb szinten fogjuk át velük a saját kaotikus és fájó korszakunkat. Ha valamelyik eljövendő nagy művésznek ez sikerülni fog, akkor annak beszéde nem lesz túlságosan távol Homérosz, Dante vagy Shakespeare nyelvétől.

Az elmúlt években mindnyájan olyan szörnyű tapasztalatokon mentünk keresztül, melyek valójában még most sem értek véget, és még olyan közel vagyunk hozzájuk, hogy nem tudtak még belépni a tudatunkba és valódi formájukban megmozgatni a fantáziánkat. Látóhatárunk még veszélyesen ingadozik. A talaj a lábunk alatt könnytől és vértől csúszós. Világunk oly mély sebektől szaggyagott, hogy azok úgyszólván a szívéig érnek.

A szenvedésnek, igazságtalanságnak és gyűlöletnek olyan végzetlen súlya gördült földünkre, hogy gravitációs pályájáról majdnem kikökkentette. Az elkövetkezendő idők költőit és művészeit úgyszólván emberfelettien nagy és nehéz feladat várja: hogyan lehet a földről a felhalmozódott szenvedés és igazságtalanság, tévelygés, kölcsönös meg nem értés és értetlenség, gyűlölet és rosszindulat szörnyű súlyát elemelni, hogyan lehet az áldozatnak és szeretetnek igazi helyét megadni, hogyan lehet értelmüket meglátni! Micsoda tehetségnek, micsoda tiszta, hősiek látásmódnak kell lennie, amelyik képes elhatolni ama tragédia okaihoz és összefüggéseikhez, melyet az emberiség átélt és átél, milyen rendkívüli művésznek, aki e dolgokról igazul, egyszerűen és igazságosan tudna szólni! Bizonyára igen hamar regények, elbeszélések és drámák tömege fog napvilágot látni, melyek szerzői gátlástalanul, két kézzel markolnak majd a közelmúlt és jelen forró anyagába, és mesélik majd apokaliptikus történetét; de valószínű, hogy várunk kell egy kicsit, lehet hogy elég sokáig kell várunk, amíg megadatik számunkra az igazán elhivatott, látnoki, szeretetteljes szerző, aki meglátja majd az események helyes arányait, és képes lesz helyes perspektívába helyezni őket.

Kétségtelenül jelentkezni fog a forma kérdése, hiszen nem lehet az új bort régi tömlőbe tölteni. Ahogyan mára szétszakadt a régi társadalmi formák és konvenciók többsége, úgy kell majd keresni és megalkotni a művészi alkotás új formáit és rendjét. A művészet nem fejezheti ki a káoszt káosszal. A művészi forma azonban nem valami külső, valami technikai jellegű művésziesség; bizonyos szellemi orientációt, a világ bizonyos szemléletmódját tételezi fel, amely lehetőség szerint megfelel a dolgok igazságának. A művész az emberi sors tipikus példáját merészen jelképes formában alkotja meg, ugyanakkor azonban kötik bizonyos alapvető tények, melyek adottak, melyeket nem szabad meghamisítania. Áldatlan dolog volna, ha hagyná magát elragadtatni valamilyen szűk filozófiai vagy más apriori által, amely megcsonkítja a valóságot, nem látja az egész embert, és kiforgatja sorsának értelmét. Az embert és sorsát időben, de az örökkévaló-

ság hátterén kivetítve látni, mint olyat, aki ki van szolgáltatva a nyomornak és szenvedésnek, de szívében hordja azt a titokzatos sóvárgást, melynek kielégítésére nem elég az egész föld és semmilyen emberi boldogság — vagyis az egész embert látni, úgy ahogyan Blaise Pascal látta, és döbbenettel csodálta.

Mondottuk, hogy minden művészet metafizikai gyökerekből nő ki, abból a szükségletből, hogy korunk elementáris szétaprózottságától elmeneküljünk, abból az elismert vagy el nem ismert tudatból vagy sejtésből, hogy egyszerre egy látható és egy láthatatlan világban élünk, abból a sejtésből, hogy sorsunk valami nagyszerű beteljesedés felé halad, melynek mindennapi életünk csak ígérete és jelzése. A művészet olyan ősi, mint az emberiség, és állandóan kíséri földi pályáját. Állandóan élő vegetációval borítja be romjait, ha nem nőhet egyenesen és nem ereszthet, mint a fa, magas, széles lombkoronát az égre, akkor apró levélkéikkel virágozik a romladékokon és az árkokban, a falmélyedésekben és a börtönudvarok kövezetében. Növekedéséhez fényre és szellemi szabadságra van szüksége, mely nélkül nehezen lélegzik. Csak a szabadságból keresi és alkotja meg saját rendjét, annak a titokzatos rendnek a példázatára, melyet csillagos világegyetemünkben, a növényi szervezetek működésében, az emberi szív és homályos bonyolultságában és egyenetlenségeiben sejt.

Rajtunk múlik, kedves barátaim, rajtunk mindannyiunkon, milyen lesz eljövendő művészetünk. Képes lesz-e valóban szabadon, tisztán, igazul élni, ama nagy, tiszta és igaz művészet lesz-e. Vágyunk és szeretetünk kifejeződése lesz-e, megerősítőnk, álmaink megtestesítője, életünk megtisztult példája. Kívánom önöknek, hogy azok a művészek, akik egyenesen az önök soraiból nőnek ki, olyan hatalmas és tartós emléket állítsanak önöknek, amelyet az ókor állított Homéroszban és Vergiliusban, a középkor a katedrálisokban és Dantéban, az újkor Shakespeare-ben, Pascalban és Dosztojevskijben.

Heé Veronika fordítása